

Олександр Галенко,

професор Вільного Українського
Університету (Мюнхен), доцент
кафедри тюркології Інституту
філології Київського національного
університету ім. Тараса Шевченка,
запрошений викладач відділення
історії факультету словесності
Стамбульського університету

sasha.halenko@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-6814-7549>

ШВЕЙЦАРЦІ НА ПЕРЕХРЕСТІ ЄВРАЗІЇ: МІКРОСЮЖЕТ МІСЬКОЇ ІСТОРІЇ З ПЕРСПЕКТИВИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Хоча мікроісторичні дослідження є типовими для урбаністики, вони не можуть ігнорувати макроісторичної перспективи. Такою є історія України для історії українських міст. У статті звернуто увагу на цей факт з огляду на те, що українська історіографія потребує повної ревізії історії України, оскільки проголошення незалежної Української держави 1991 р. змінило об'єкт-суб'єкт національної історії. Суверенна Україна утворила нового суб'єкта людської історії, який не тотожний українському народу. Вона перетворила неоднорідне населення колишньої радянської провінції на одну націю, а український народ став опорою її суверенітету та культурної своєрідності. До незалежності єдино можливим суб'єктом історії України був український народ із його пливкими характеристиками. Новий суб'єкт історії України — це людство, яке коли-небудь проживало на території суверенної Української держави й має драматично ширші, але фіксовані просторові, часові й культурні виміри. У цій статті викладено візію історії України, визначену цим актуальним суб'єктом, і саме з цієї перспективи оцінено роль швейцарських мігрантів в Україні у XIX — на початку XX ст. Підприємці зі Швейцарії, які осіли в Україні в окреслений період, заслужили почесне місце в історії України як видатні промотори індустріалізації та вестернізації.

Ключові слова: суб'єкт історії, цивілізація, землеробська колонізація, Україна, швейцарець, підприємець.

DOI: 10.15407/mics2022.02.223

УДК 930.2(477)

© Олександр Галенко, 2022

Мікроісторія, до якої широко звертається міська історія України, не буває вільною від макроісторичних перспектив. Адже аналіз, чим, власне, і є мікроісторія, діалектично взаємопов'язаний із синтезом, і зрозуміло, що обидва ці дослідницькі методи мають узгоджуватися один з одним своїми результатами. Між тим, міська історія не вкладається в рамки історії України, якщо її звично ототожнювати з історією українського народу, адже саме міста були головними місцями поселення іноземців і відповідно зонами іноземного впливу. У цій статті запропоновано альтернативну схему історії України, що ґрунтується на універсальних і об'єктивних критеріях історичного суб'єкта (суб'єктність, культурна своєрідність/ідентичність, час, простір). Вона розводить минуле України як території та українського народу, але фіксує між ними зв'язок як цілого і частини. Нарешті, ця праця пропонує в світлі цієї схеми розглянути один з мікросюжетів міської історії — діяльність швейцарських підприємців в Україні в XIX — на початку XX ст.

Цю статтю було задумано написати для діалогу зі швейцарськими істориками з нагоди відзначення 100-ліття встановлення дипломатичних відносин між Швейцарією та Україною, ініційованого Науковим товариством історії дипломатії та міжнародних відносин 2018 р. Стаття не увійшла до друкованого збірника матеріалів згаданого заходу через непорозуміння, спричинене висловленою думкою про те, що Україна виникла як новий суб'єкт історії лише 1991 р. внаслідок утворення суверенної визнаної держави. Це судження було сприйнято як заперечення існування України до 1991 р. саме через ототожнення минулого України та українського народу. Насправді історія України має значно ширші в часі й просторі параметри, ніж історія українського народу, яку вона охоплює. Таке непорозуміння виразно засвідчило, наскільки складним завданням для історичного цеху виявилось осмислення якісного переходу України від національної окраїни імперії до суверенної держави й відповідне переосмислення минулого України.

На жаль, є логічний зв'язок між тим, що не відбулося перегляду історії України після здобуття незалежності, й воєнною агресією Росії проти України, яка розпочалася 2014 р. Під час теперішньої ескалації після 24 лютого 2022 р. відкрито проявилася мета Москви не лише знищити Україну, а й заперечити її існування у минулому. До 2014 р. українська історіографія навіть не шукала в історії України місця для півдня країни. Не дивно, що населення півдня слабо уявляло свій зв'язок із рештою України, і це дало змогу росіянам підбурити його на сепаратистські проросійські виступи. Після 2014 р. українська історіографія узялася заперечувати будь-які російські претензії, однак не спромоглася вийти за межі звичних радянських схем історії України, на які, зрозуміло, спиралися росіяни. Типовим прикладом такої необачності став пошук «неконфліктних» відносин українців і тюркських народів, передусім кримських

татар, із метою продемонструвати належність Кримського півострова Україні. Для цього потрібно було закрити очі на татарське людоловство, що забрало мільйони людей, і українську колонізацію з козачиною, що перетворили половецький колись степ на український. Без адекватних пояснень минулого країни і нації логічно заперечити їхнє право на існування.

Отже, автор сподівається, що ця стаття стимулюватиме широке переосмислення історії України у середовищі істориків урбанізму, яке видається вже давно назрілим.

ШВЕЙЦАРЦІ В УКРАЇНІ – МІКРОСЮЖЕТ МІСЬКОЇ ІСТОРІЇ

Швейцарія і Україна не є і ніколи не були сусідами. Хіба що коли Галичина і Закарпаття входили до складу Австро-Угорської імперії, а та межувала зі Швейцарією.

Між Швейцарією і Україною не було ані воєн, ані миру. Хіба що деякі міжнародні договори, які стосуються України, укладено в Швейцарії. Одним із них є конвенція Монтре про режим Чорноморських проток, про яку почали часто згадувати від початку війни Російської Федерації проти України у 2014 р. Однак Україна не підписувала цю конвенцію 1936 р., адже тоді була лише провінцією Радянського Союзу.

Про масові міграції між двома країнами теж не відомо. Колись Наполеон завів швейцарські полки у Російську імперію. Швейцарська піхота ушлавилася під час битви на річці Березина, що вливається у Дніпро на сусідній з Україною Білорусі. Декілька швейцарських колоній існувало на степовому півдні України у XIX ст. — на початку XX ст. — Шабо на Одещині, Цюріхталь на Кримському півострові. Як і інші села іноземних колоністів, вони зберігали свою окремішність та ідентичність, які зникли у радянський час. Тому їхній зв'язок з історією краю ще потребує спеціального дослідження.

Найбільше є даних про швейцарських мігрантів у містах. Приміром, женецького гугенота Франца Лефорта (1656–1699), близького товариша і наставника молодого російського царя Петра I, доля кілька разів заносила в Україну. Під час дворічної служби у Києві він навчився по-татарськи стріляти верхи з лука. Він хизувався своїм умінням на батьківщині, коли приїхав у відпустку 1681 р.

Отже, на сьогодні зв'язки між двома країнами найкраще віддзеркалюють власники швейцарських підприємств, що працювали в Україні, головну у Києві, за кілька десятиліть перед російською революцією 1917 р., що виділяються у період капіталізму. Ідеться лише про кількох осіб, щоправда, відомих, адже про деяких навіть залишилися згадки в російській літературі. Тож важко реалістично, уникаючи применшення або перебільшення, розглянути відносини між двома країнами. Єдиний спосіб змістовно й об'єктивно оцінити ці дані полягає в тому, щоби принаймні

¹ Див. тематичну збірку: С. Й. Грица, О. І. Дей і М. Г. Марченко, упоряд., *Наймитські та заробітчанські пісні* (Київ: Наукова думка, 1975), 490.

виявити, як діяльність швейцарських підприємців відповідала тенденціям історичного розвитку України. Іншими словами, мікроскопічний сюжет на ширшому тлі має стати помітним.

АЛЬТЕРНАТИВНІ ПАРАДИГМИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Для досягнення поставленої мети, однак, потрібно з'ясувати, що ж собою являє історія України, в якому напрямку вона рухалася і продовжує рухатися.

За панівним, традиційним поглядом, історію України ототожнюють із історією українського народу. Відповідно, минуле постає як боротьба за створення національної держави. Для неукраїнців такий підхід пропонує лише довільні й часто суперечливі оцінки. Приміром, дозволяє зворушливо представляти усіх іноземців, які проживали разом з українцями, в ролі апостолів дружби між народами, якщо тільки не збереглася пам'ять про їхні злочини. Навіть якщо достеменно не відомо, чи ті іноземці взагалі вирізняли українців з-поміж інших народів, передусім тих самих росіян. Адже для цілого світу Російська імперія і Радянський Союз уявлялися Росією, і лише теперішній напад Російської Федерації на Україну з усією очевидністю довів відмінність українців.

Між іноземцями й українцями часто були соціальні бар'єри. Для швейцарських підприємців українці були найманими робітниками, а між ними годі шукати дружні взаємини. Та й український фольклор, який дуже довго слугував публічним медіумом для неписьменного українського селянства, відбив щиру та щемливу реакцію українців на суспільні конфлікти, принесені капіталізмом. Окрім важкої праці, українці нарікали у своїх піснях на сваволлю й несправедливість фабрикантів та фабричного персоналу, знущання над людською гідністю, злидні, розлуку з родичами та коханими, алкоголізм, насильство над жінками тощо. Ось зразок такої пісні:

*А мій милий у неволі,
У неволі — на роботі,
Він на сахарнім заводі.
Ой де днює, там ночує,
Як задзвонять, то й почує,
Бере струмент та й майструє.
Струмент до рук прикипає.
А ніт очі заливає,
А хазяїн його лає.
Лає, лає — навчає
І аршином потягає¹.*

Комуністична влада в Україні спекулювала такими свідченнями, щоб переконувати населення у вигаданих благах соціалізму. Проте немає підстав ігнорувати або брати під сумнів правдивість народної творчості. Вона є цінною пам'яткою громадської думки неписьменної маси українців у відповідь на виклики індустріалізації.

Очевидна вада національної парадигми полягає у тому, що вона взагалі виносить іноземців за межі національної історії, прагнучи довести унікальність українців. Однак притаманне їй іншування неукраїнців і відведення їм ролі суто агентів стороннього впливу не просто заперечує вирішальну роль іноземців у важливих культурних надбаннях українців, а передусім применшує вплив інших цивілізацій у творенні України. Власне, місто не є українським винаходом. Вогнепальну зброю і важкий плуг теж винайшли не в Україні, однак вони стали головними знаряддями формування її території, зокрема колонізації степів. Наука й освіта в Україні взорувалися на європейські практики, хоч би вони доходили через руки Речі Посполитої та Російської імперії. Зрештою міський лад і культура міст України, а отже і їхня роль у поступі української нації, не стільки виростають із традицій віча, хоч і відомого за Русі, скільки завдячують магдебурзькому праву з його інститутами самоврядування, що були запозичені у Німеччині у помонгольський час. Україна є взірцевим прикладом творення своєї ідентичності на перехресті різних цивілізаційних впливів. Тому якщо, в кінцевому підсумку, применшувати роль іноземців, то парадоксально применшуються талант і праця самих українців у використанні набутих людського поступу. Автоматично міста, як головні осередки поселення іноземців та агенти цивілізаційних впливів, теж виносять за межі національної історії.

Особливу проблему щодо історії України становить брак суб'єктності нації та країни у минулому. Українці лише епізодично демонстрували свій вплив на хід історії, а здебільшого були підданцями кількох імперій і виконували роль об'єкта зовнішнього впливу. Їхню самостійну роль в історії оцінити непросто. Наприкінці XIX — на початку XX ст. українці ще й входили до складу двох імперій — Російської та Австро-Угорської, причому і там були поділені відповідно до адміністративно-територіальних одиниць, які не зважали на етнічні кордони. Це вже інша річ, що Київ, що був лише столицею Київської губернії Російської імперії, визнавали столицею уявної України.

По суті, брак суб'єктності України заперечує в межах національної парадигми історії саму постановку питання про причетність швейцарських підприємців, навіть тих, які діяли у Києві, до історії України. Це питання скоріше стосується історії тодішнього суб'єкта, у складі якого перебував Київ з Україною, а саме Російської імперії. Іноземці у тодішній Україні діяли під контролем саме російської влади, яка своєю чергою розглядала їх не інакше, як і самих

українців, — як ресурс для досягнення власних цілей. Тож у межах національної парадигми, хоч би якою органічною вона здавалася для україністики, власне українсько-швейцарських відносин просто не могло бути. Можна було бачити лише життєві історії окремих осіб, які перебували в Україні.

Що гірше, це те, що сама Україна через ототожнення з нацією не має точних і сталих параметрів. Адже українці не існували одвічно, а формувалися поступово, і їхня культура, що є визначальним критерієм як нації, так і історичного суб'єкта, визрівала, змінювалася і продовжує змінюватися у часі та просторі.

Міста, власне, демонструють нездатність національної парадигми пояснити історію теперішньої країни, адже на цій території вони виникли задовго до появи в історії українців і навіть їхніх предків слов'ян. Міста, відомі на території України, приміром давньогрецькі, візантійські, італійські, золотоординські, османські, тривалий час належали цивілізаціям, дуже відмінним від української. Їхнє перетворення на українські Білгород-Дністровський, Одесу, Керч, Євпаторію та інші не дає підстав вважати їх українськими у давні часи. Словом, ототожнення нації з країною робить дуже великі винятки з історії України. Причому передусім ідеться про той самий південь, куди націлена російська агресія проти України.

Іншу перспективу історії України відкриває сучасна Українська держава, утворена 1991 р. З одного боку, вона створила новий суб'єкт історії людства. З іншого, вона ж надала нову якість українському народу в ролі суб'єкта історії. Звісно, український народ демонстрував свою суб'єктність і до утворення державності. Проте з проголошенням незалежності 1991 р. український народ змінився якісно. Він перетворився з етнічної спільноти на суверенну спільноту з державною організацією, себто державу Україна. Так поряд з етнічною з'явилася українська громадянська ідентичність, якої не було. Українська етнічна ідентичність стала частиною громадянської ідентичності, але тією, що визначає її культурну і соціальну своєрідність. Без етнічної ідентичності завжди зберігається ризик втратити культурну своєрідність і отже підстави для громадянської особистості. Відтоді, як Україна в статусі визнаної держави стала суб'єктом історії людства, об'єктом історії України стало саме минуле цієї держави, себто уся історія людства, що призвела до створення цієї держави.

У новій парадигмі історія України має точні й об'єктивні виміри. Територію і населення окреслюють визнані державні кордони. Її історичний час — це минуле, засвідчене на цій території писемними джерелами. Ці джерела визначають історичний час, тому що вони, передаючи мову, безпосередньо відбивають людську свідомість. Тож писемні джерела також несуть культурний вимір людського минулого.

За цими вимірами незалежна Україна істотно відрізняється від українського народу. Зокрема, територія України не збігається з українською етнічною територією, себто територією компактного розселення українців. Вона менша від тієї, яку етнографи встановили на кінець періоду капіталізму, і тієї, яку навіть було міжнародно визнано за Брестським миром 1918 р. Проте вона значно більша за північно-західну частину країни, що входила до складу Русі, з якої виводять походження українського народу. Історичний час для України також починається за півтора тисячоліття до утворення Русі. Відповідно багатшим є і культурне розмаїття населення, яке проживало у країні, адже воно охоплює усі спільноти, а не лише український народ і його предків.

В оцих величезних розбіжностях між минулим країни та минулим її нації-творця і полягає специфічна проблема історії України. Вона стала причиною обширних прогалин і серйозних помилок у знаннях про минуле країни через неухважність україністики до всього, що не стосувалося українського народу. На жаль, після здобуття Україною незалежності українські історики не зауважили зміни в предметі історії України та нових нагальних тем, що виникли у зв'язку з цим. Досить зауважити, що південна половина країни залишається за межами національної історії упродовж тисячоліть. Закономірно, що спроба пострадянської Російської Федерації силою відновити владу над Україною 2014 р. своєю першою метою мала саме південь.

УКРАЇНА – ЦЕ ПЕРЕХРЕСТЯ ЄВРАЗІЇ

Отже, як виглядає Україна в ролі суб'єкта світової історії? Коротко кажучи, територія сучасної Української держави займає територію, на якій у минулому жили не лише українці. За культурною ідентичністю ця територія являє собою перехрестя кількох цивілізацій, що займали три ареали. Головні творці держави – українці – мали своїми предками мешканців лише одного з цивілізаційних ареалів, але сформувалися як особня культурна спільнота у процесі заселення та освоєння інших двох.

Деякою мірою Україна подібна до Швейцарії, яка об'єднала території, населені носіями різних мов і культур. Однак швейцарці, попри мовні та культурні відмінності, належали і належать до однієї цивілізації, яку умовно називають європейською, або західною. Територію ж України за винятком останніх двох століть було поділено між носіями різних цивілізацій. Ще більша відмінність України від Швейцарії полягає у тому, що тут була арена не лише сусідства, а й змагання народів і цивілізацій, і боротьби на знищення також. Українці створили цю країну в результаті витіснення інших сусідів. Це змагання цивілізацій в Україні,

однак, ще не завершилося. Відомий суспільний рух під назвою Євромайдан обстоював саме цивілізаційний вибір — на користь Європи. Цей самий вибір (разом із незалежністю) Україна захищає уже зі зброєю і після Євромайдану, борючись проти агресії Росії.

На території України добре помітно цивілізаційні ареали. Вони збігалися з трьома ландшафтними зонами, які у доіндустріальну добу зумовлювали господарчу спеціалізацію їхнього населення. Степи з лісостепом, що займають південну половину країни, належали кочовим скотарям Євразії. В Україні був західний кут Євразійського степу, що на сході заходив у Китай, а на заході обмежувався Дунаєм. Також на півдні, на узбережжі Чорного моря (специфічна риса ландшафту!), проходила країна цивілізацій Середземномор'я, сполучена зі своїм цивілізаційним масивом морськими шляхами. У північних лісах мешкали слов'яни-землероби, яких слушно вважають предками українців через спільні риси культурної ідентичності.

Тисячоліттями ці три зони існували осібно, і спільноти, які в процесі еволюції заступали одна одну в межах кожної зони, зберігали культурну тяглість, що зумовлювалася передусім панівним способом господарювання. Навіть коли завоювання або вибір якоїсь світової релігії викликали цивілізаційні переміни, культурна тяглість все одно зберігалася. Приміром, монгольське завоювання знищило тільки політичну організацію Русі й суттєво вплинуло на її культуру, однак не змінило цивілізаційної належності ані Русі, ані інших складових Золотої Орди. На узбережжі Чорного моря самі монголи дозволили заснувати колонії купецьким республікам Генуї та Венеції, провідним економічним і політичним державам Середземномор'я. Кочовики залишилися панувати на степу, проте їхня ісламізація на початку XIV ст. долучила Причорноморський степ до ісламського Близького Сходу. Взаємодія між сусідами, що належали до різних цивілізацій, тривалий час також не порушувала кордонів між згаданими зонами, тому що природні умови визначали тип господарства, сільське передусім.

Історичний час для України розпочинається на степу. Навали кіммерійців і скіфів на давні держави Урарту та Ассирію залишили перші писемні повідомлення про людяність України. Саме під час скіфо-кіммерійського потопу на Близькому Сході у Скіфії на північних берегах Чорного моря утворилися перші грецькі колонії, бо греків привабила торгівля зі степовиками, і відтоді ці краї стали частиною грецької ойкумени та Середземномор'я.

За півтора тисячоліття до постановня Русі в Україні було лише два південні ареали. Утрюх із Руссю вони проіснували до монгольського завоювання у першій половині XIII ст. Монголи об'єднали їх у своїй імперії, та ще й з двома іншими ареалами (ісламським Хорезмом і примітивними лісовими народами). З розділом Монгольської імперії на чотири відділи (улуси) територія України опинилася у складі західного відділу, який називали іменем його власни-

ка — Джучі, сина Чингісхана, однак під впливом московської традиції увійшов в історію під назвою Золотої Орди.

Монголи, як зазначено, не подолали цивілізаційних розбіжностей на завойованих землях і не мали такої мети. Проте, свавільно й жорстоко розпоряджаючись усіма ресурсами завойованих земель, насамперед людськими, яких вони мали за своїх невільників, запустили широку й інтенсивну взаємодію між усіма цивілізаціями, що опинилися під їхньою владою. Монголи навіть провели адміністративні кордони своїх провінцій (*тумен* — «десять тисяч [війська]») за степовою практикою — по довгих річках Східної Європи (Дунай, Дністер, Дніпро, Дон, Волга, Урал), що протікали через осілу та степову зони, прибравши між ними державні кордони, що існували до завоювання (між Руссю та Половецьким степом, між степом та візантійськими провінціями у Криму). У цих обставинах підкорене осіле населення Русі вимушено засвоювало притаманні степу воєнні вміння, приживалося до заведеного монголами державного управління, вбирало матеріальну та й духовну культуру кочовиків. А головне — монголи втягнули колишню Русь у політичний простір Монгольської імперії. Зруйновані політичні кордони відкрили змагання нащадків Русі зі степовиками, що принесло цивілізаційну взаємодію і зрештою призвело до виникнення України.

Слов'яни вживалися у чужий для землеробів степовий світ. Водночас поширення в Україні важкого плуга з XIV ст. дало змогу слов'янам орати степову цілину, а отже поширити свій традиційний спосіб господарювання — осіле землеробство — на степ, де його ніколи не існувало. В Україні цьому ще й сприяли природні умови — лагідніший, ніж далі на північ і схід, клімат, орієнтована на південь густа річкова мережа басейну Чорного моря й родючі чорноземи. Степ відкрився для стихійної слов'янської колонізації з різноманітними мотивами — економічними й воєнними. Так створився ґрунт для появи українського козацтва — слов'янської спільноти у степовій зоні, що розвинула самоорганізацію на зразок степовиків, однак виплекала політичні амбіції під впливом шляхетської ідеології Речі Посполитої.

Монгольський адміністративний поділ на тумени стимулював утворення в їх межах зародків нових держав на осілих землях — Литви, Московії, Молдавії, Валахії. Ці держави були втягнуті у степову політику, адже столиця Золотої Орди була центром політичного тяжіння у Східній Європі до кінця XV ст. Литва, скориставшись політичною кризою Золотої Орди у середині XIV ст., розсунула свої кордони на усе Правобережжя Дніпра, зокрема на степи, які були в межах «свого» тумену (між Дністром і Дніпром), й на осілі землі Русі, які належали сусідньому Кримському тумену (його оригінальна назва), розташованому між Дніпром і Доном. Державна експансія Литви та Польщі з її воєнними та адміністративними заходами

стимулювала і надійно закріплювала посування межі колонізації степу на південь. Аристократія і шляхта з власної ініціативи також втягувалися у воєнну експансію та господарську колонізацію. Державна унія Великого Князівства Литовського й Польського королівства від 1385 р. подвоїла силу наступу на послаблений політичною анархією степовий південь. Освоєний і заселений землеробами степ уже не повертався до татар. Саме в межах Польсько-Литовської держави з нащадків Русі й творився український етнос. Колонізація степу, в якій він міг брати участь і як людський ресурс у руках правлячого класу, і як стихійний ініціатор, була одним із чинників цього процесу.

Формування українського етносу в межах Польсько-Литовської держави, з її переважно католицьким правлячим класом, відкрило також європейський вплив на історію України, нехай і опосередкований політичними традиціями цієї держави, зокрема занесеними монголами. Власне, перебування у католицькій державі стимулювало консолідацію українського етносу на підставі його іншого, православного віросповідання. Воєнна революція у Європі, відкривши широкий доступ українському козацтву до вогнепальної зброї, забезпечила йому вирішальну воєнну перевагу над степовиками вже під кінець XVI ст. Козаки, які в очах степовиків були воєнними рабами, скористалися у Польсько-Литовській державі європейськими суспільними ідеалами і на підставі воєнної служби почали домагатися таких становищ привілеїв, як у польської шляхти. Економічні зв'язки Польсько-Литовської держави з Європою, де розвинувся високий попит на продукти харчування, були потужним стимулом як для господарського освоєння степів правлячим класом, так і для стихійної селянської колонізації. Перелічені європейські впливи означали, що землеробська колонізація не лише формувала територію України, а й зрештою притягала колонізовані степи до Європи. Іншими словами, українська колонізація просувала кордони Європи на схід.

Воєнні успіхи козацтва, передусім проти османців і кримських татар, очікувано супроводжувалися зростанням як корпоративної ідентичності, так і політичних амбіцій. Саме посилюючись на права шляхетського стану, що їх обстоювала воєнна служба на користь державі, козаки — початково військові невідьники степовиків — зажадали становищ привілеїв шляхти. Спершу байдужі до релігії, відкриті навіть для мусульман, козаки у пошуку важелів впливу на Річ Посполиту знайшли природного союзника в особі православної церкви, а з нею і усієї маси православних Речі Посполитої. Козацтво, попри корпоративну осібність, визнало себе частиною православної Русі, а Русь в особі козацтва набула реальну силу і гідність. Відновлення під патронатом козацтва 1620 р. православної ієрархії, знищеної після церковної Брестської унії 1596 р., й небувалий воєнний успіх козаків, по суті перемога над османським військом під Хотиним 1621 р., принесли перше міжнародне визнання українців як окремого

народу. Османці у тексті перемир'я, написаного під стінами Хотина, написали про «козацьке плем'я». Так з'явилася українська нація.

Гострий конфлікт між українським козацтвом і Річчю Посполитою призвів до повстання козаків 1648 р., що втягнуло усе українське суспільство. Успіхи повстання (завдяки военній підтримці козацтва з боку Османської імперії) та заведення козаками адміністрації на підконтрольних землях спричинилися до утворення української держави. Держава взувалася на воєнно-політичну організацію степовиків і тому, зокрема, узяла назву Війська Запорозького. Водночас в ній зберігалися і європейські традиції, запозичені від Речі Посполитої. Проте, потребуючи союзника у боротьбі за незалежність, нова держава пішла на приєднання до Московського царства 1654 р.

У політичній системі Московії, спадкоємиці Монгольської імперії і відповідно степової політичної культури, козацька держава набула, однак, статусу підданця, а не союзника, себто зберігала лише номінальне самоврядування (до 1786 р.). Натомість Московія, що внаслідок модернізації Петра I перетворилася на європеїзовану Російську імперію, скористалася багатим потенціалом українців (зокрема воєнним, колонізаційним, культурним, а також територією з її ресурсами) подібно до того, як монголи користувалися Руссю. Спершу оволодівши 1667 р. у боротьбі з Річчю Посполитою тільки половиною тодішньої України (між Дніпром і Доном), Російська імперія через сім років наважилася вступити у війну проти Османської імперії. Саме московські походи на Чигирин 1674 і 1676 рр. і Бахчисарайський мир розпочали московську агресію проти Туреччини. До 1812 р. Російська імперія здобула усе Північне Причорномор'я, а надалі продовжила експансію на османських Балканах і на Кавказі. Україна з її територією та людськими ресурсами була воєнною базою цієї імперіалістичної політики, допоки існувала Російська імперія.

Заразом Російська імперія використовувала українців для землеробської колонізації приєднаних територій. Це призводило до розселення українців на півдні України й Кавказі. У 1791–1793 рр. російський уряд переселив на Кубань кілька десят тисяч українських козаків, створивши Кубанське козацьке військо — також номінальну автономію, на зразок ліквідованого 1775 р. Війська Запорозького. Пізніше українці переселялися на Кавказ, у Надволжя, на Урал, Сибір і Далекий Схід. Останні масові переселення українців здійснював уже Радянський Союз із метою відновлення господарства Кримського півострова одразу після його руйнації внаслідок депортації кримських татар 1944 р., а з 1954 р. уже степів Казахстану. Кримський півострів було передано до складу Української РСР 1954 р. через потребу того самого господарського відновлення, себто колонізації, після очевидного фіаско радянської влади, що намагалась подолати економічну катастрофу, спричинену депортацією

² В. Сартор, «Жизненный узел. Зерновой экспорт России в XIX — начале XX в. Структурные особенности и причины зависимости экономики России», в *История России. Экономика, политика, человек* (Санкт-Петербург, 2011), 226–232.

кримських татар, покладаючись на ресурси Російської Федерації. Економічна розбудова Криму після 1954 р. стала фіналом української колонізації в історії країни, свідченням колонізаційного потенціалу українців.

Результатом української землеробської колонізації Причорномор'я стало негайне відкриття експорту зерна на європейське Середземномор'я через новозведені російські порти на Чорному й Азовському морях. До французького порту Марсель перші кораблі прибули 1784 р. Відтоді хлібний експорт відповідав за велику частку прибутків від зовнішньої торгівлі Російської імперії, сягаючи від 40 до 80 % її загального обсягу. Слушною є думка про те, що хлібна торгівля була такою самою важливою для Російської імперії, як торгівля нафтою для теперішньої Російської Федерації². Прикметно, однак, що саме Україна, а не Росія, здобула собі славу «європейської житниці», яка не зникла й донині. Це стихійне й тому переконливе визнання Європою свого зв'язку з Україною.

Іншим наслідком українського освоєння півдня стала його індустріалізація. Зрозуміло, що цей процес було зумовлено відкриттям тут покладів корисних копалин, потрібних для металургії та інших галузей промисловості. Однак саме українська колонізація відкрила цю країну Євразійського степу для індустріальної Європи, яка, власне, була головним рушієм індустріалізації, забезпечуючи її інвестиціями, технологіями, експертами, обладнанням тощо.

Отже, українська колонізація стала явищем всесвітньо-історичного значення, яке полягало у заміні степової цивілізації з її обмеженим економічним потенціалом на осілу цивілізацію з набагато потужнішим аграрним та індустріальним виробництвом.

Модернізація господарства України хоч і орієнтувалась на європейський ринок і користувалася багатьма здобутками західної цивілізації, проте не спричинила європеїзації суспільства, себто засвоєння західних свобод і цінностей. І українці, і Російська імперія загалом, до складу якої увійшла Україна, залишалися носіями політичних і культурних традицій, серед яких усе ще були живі релікти степової культури. Іншими словами, вестернізація економіки мала вкрай обмежений вплив на суспільство Російської імперії, а далі й її спадкоємця — Радянського Союзу. Нововведення обмежувалися переважно військом і господарством, та й впроваджувалися традиційними для степових реформаторів насильницькими методами. Перефразовуючи В. Леніна, варварством долав варварство не лише Петро I, а й радянські вожді, передусім сам В. Ленін і Й. Сталін. Степові витоки російської культури інтуїтивно визнала й інтелектуальна течія, відома як євразійство, що початково намагалася пояснити російську революцію та більшовизм, а тепер легітимізує амбіції правителів Росії щодо світового панування. Одне слово, Україна у складі Російської

³ Див.: С. З. Мошенський, *Фінансові центри України та ринок цінних паперів індустріальної епохи* (Лондон: Xlibris, 2014), 33.

імперії та СРСР віддалилася від європейської цивілізації, і тому ще й досі стоїть на цивілізаційному роздоріжжі.

Із наведеної схеми випливає, що Україна виникла на перехресті трьох цивілізаційних зон унаслідок поширення однієї з них на дві інші. Попри всю складність і суперечливість цього процесу, немає сумніву, що його хоч і опосередковано, але потужно стимулювала західна цивілізація Європи, і що він у такий спосіб посував європейську цивілізацію на схід. Достоту саме через оце змагання цивілізацій Україна виконує роль своєрідного східного бастиону Європи, як Іспанія була західним, де християнська реконкіста витіснила ісламську цивілізацію. Інша річ, що цей процес триває й нині, і усі ми є його учасниками та/або свідками.

ШВЕЙЦАРСЬКІ ПІДПРИЄМЦІ В УКРАЇНІ

В історії України залишились імена декількох швейцарських підприємців кінця XIX — початку XX ст.

Яків Гретер був засновником і керівником одного з найбільших підприємств Києва — машинобудівного заводу, що мав ім'я Якова Гретера і Йосипа Криванека (у радянський час — «Більшовик»). Засноване воно було 1882 р. на хвилі індустріалізації. Київ, щоправда, був розташований поза її основним ареалом — Донбасом і Подніпров'ям, де розвивалися металургія та пов'язані з нею галузі промисловості й домінували французькі та бельгійські інвестори. Яків Гретер спершу орієнтувався на випуск металевих виробів промислового й побутового призначення (ліжка, арматура, рафінадні форми, фільтр-преси, болти, гайки, скоби тощо). Внаслідок реконструкції 1890 р. завод було переорієнтовано на випуск важкого і складного устаткування для цукроварень, цегельних і лісопильних заводів, насосів, чавунного й мідного литва. Також власники заводу підряджалися на вигідні замовлення російського уряду з виготовлення рейок і мостових конструкцій для залізниць. Залізничний бум надавав шанс для виробників за межами півдня. Будівництво у Києві, який стрімко забудовувався, також виробило попит на металеві конструкції. Зокрема завод виготовляв їх для контори Державного банку, в якій тепер розміщується Національний банк України.

Спеціалізація заводу відповідала також провідній господарській місії Києва як цукрової столиці Російської імперії. Саме під кінець 1880-х на цукрові заводи, розташовані в Україні, головню у Київській, Подільській та Волинській губерніях, припадало майже 90 % цукру, виробленого у Російській імперії (зокрема 87,8 % у 1887–1888 рр.)³. Київські контрактний ярмарок і біржа стали центром міжнародних фінансових операцій, пов'язаних із цукровим виробництвом і продажем цукру. У Києві продавали майже дві третини цукру, виробленого

⁴ Там само, 38–42.

⁵ Л. Р. Слободян, Л. А. Коваленко, Л. С. Перелигіна і В. В. Янковий, «Найстарішому київському машинобудівному заводу – 125 років», <https://kpi.ua/bilshovyk>.

⁶ Мошенський, *Фінансові центри*, 30.

⁷ Там само, 62.

⁸ В., Нетребский и В. Шерстобитов, «Фанкони-Семадени», *Одесские известия*, 04.02.2017, <https://izvestiya.odessa.ua/uk/2017/03/07/semadeni-fankoni>. Слід лише зауважити, що містечка Самедан на річці Альбула, про яке твердять автори статті, не існує. Через Самедан протікає річка Інн, але поблизу лежать витоки Альбули.

⁹ «Шоколадный Семадени», сайт Інтересний Київ: <https://www.interesniy.kiev.ua/ua/shokoladnyiy-semadeni/>.

¹⁰ Там само.

в Російській імперії. Тут оперували переважно контрактори з Європи, однак були замовники навіть із Японії⁴. Серед основних клієнтів підприємства Гретера і Криванека були такі цукрові гіганти, як Товариство цукрових і рафінадних заводів братів Терещенків, Грушевський і Смілянський цукрові заводи графів Бобринських, цукрові заводи братів Бродських⁵. Газета «Київський телеграф» ще 1861 р. піднесено писала, що цукровий завод Браницьких у Вільшані є одним із найкращих у Європі, зокрема в ньому надзвичайна чистота та порядок⁶.

У 1898 році чеські інженери Антонін Унгерманн і Томаш Неедли, які працювали на заводі Гретера і Криванека, заснували власне чавуноливарне підприємство. Після більшовицької націоналізації воно увійшло до складу іншого відомого київського заводу «Червоний екскаватор»⁷.

Ще одним сектором економіки України, де відзначилися швейцарці, було виробництво шоколаду. Певно, це було зумовлено високою міжнародною репутацією швейцарського шоколаду. На хвилі популярності винайденого ними плиткового молочного шоколаду швейцарці у другій половині XIX ст. наростили експорт. З іншого боку, економічний бум, який переживала Україна у цей час, стимулював прибуття підприємців з Європи і, отже, поширення з ними європейських смаків, що створило вигідну кон'юнктуру зокрема й для швейцарських кондитерів. Саме підприємці і стали головними клієнтами цих закладів.

Одеса, на той час центр світової хлібної торгівлі, дуже цікавила швейцарців. Тут було відкрито швейцарський консулат (на вул. Гоголя, 19), а в місті була популярною пісенька «Кругом одни швейцарцы...». У гостей із закордону часом захоплювався подив від ділової метушні на вулицях Одеси та Києва. Зокрема Марк Твен був у захваті після перших відвідин Одеси, що нагадала йому справжнє американське місто. Тож не дивно, що швейцарець Яків Фанконі саме в Одесі відкрив кав'ярню, що згодом стала популярною. Після смерті засновника заклад перейшов у власність його управителя Флоріана Яковича Скведера, теж швейцарця, уродженця містечка Самедан⁸. В Одесі розпочинав свій бізнес і Бернар-Отто Семадені, який, зважаючи на прізвище, напевно приїхав із того самого містечка.

Відомим у Києві кондитер був Йосип Трамер. Мартін Штіфлер відкрив свій перший заклад у Києві ще 1859-го. У 1888 р. М. Штіфлер і Бернар Семадені, який 1877 р. переїхав з Одеси до Києва і відкрив тут власну кондитерську, започаткували великий бізнес із фабрикою цукерок, кондитерськими і буфетами у Києві на Хрещатику⁹. Кондитерську Семадені кияни називали «Новою швейцарською», щоб відрізнити її від «Швейцарської кондитерської», відомої ще з 1860-х¹⁰.

Невдовзі кондитерська Семадені стала широковідомою в Києві завдяки вишуканому асортименту. Та, мабуть, найбільшу популярність вона мала в біржових маклерів, яких тоді

¹¹ Мошенський, *Фінансові центри*, 49.

¹² Письменник О. І. Купрін з антипатією змалював їхній портрет в оповіданні «Зайці» з циклу «Київські типи».

¹³ Мошенський, *Фінансові центри*, 63.

прозивали «зайцями». Після поліцейської заборони 1895 р. збиратися на вулиці перед будинком біржі ця кондитерська стала одним із найпопулярніших місць, де зустрічалися маклери й вільні біржові гравці¹¹. Поза сумнівом, власник кав'ярні добре розумів важливість цієї категорії клієнтів, тож не зважав, якщо вони справляли неприємне враження на інших киян¹² і подеколи писали під час переговорів підрахунки просто на білих мармурових столах. У кав'ярні також була європейська преса (з біржовими новинами світу) та більярд. Напівжартома цей заклад називали другою біржею.

Брати Карл і Альберт Вюрглери постачали з Європи обладнання для цукрових заводів, броварень і винокурень. Очевидно, їхній партнер і цьому бізнесі Ю. Ф. Штюрц був їхнім співвітчизником. Альберт Вюрглер був також директором правління товариства Деміївської парової фабрики шоколаду та цукерок фірми «Валентин Єфімов». За радянських часів ця фабрика мала ім'я Карла Маркса, а нині входить до концерну «Roshen», заснованого Петром Порошенком, п'ятим президентом України¹³.

ВИСНОВКИ З МАКРОПЕРСПЕКТИВИ

Із запропонованої перспективи історії України швейцарці явно посідають у ній важливе місце, попри їхню невелику частку в населенні країни. Їхня діяльність цілком відповідала центральній тенденції — трансформації країни з перехрестя цивілізацій у національну країну та аграрно-промисловий центр світового значення. При цьому швейцарці виступали саме агентами європейського впливу, який визначив зміст і характер цивілізаційної трансформації України.

Хоча швейцарці не були провідними інвесторами в Російській імперії, як-от французи та бельгійці, які вкладали капітал у важку промисловість, їхня роль видається не менш значущою для України. Передусім швейцарські підприємці створювали підприємства й торгували європейською технікою, чим також робили прямий внесок в індустріалізацію країни. Сільськогосподарські машини й устаткування для цукрових заводів сприяли землеробству, зокрема розширенню спеціалізованого вирощування технічної культури — цукрового буряку. Цим закріплювався результат перетворення колишніх степових пасовищ євразійських кочовиків на провідний аграрний регіон Європи та світу. Своєю чергою, цукрове виробництво на території України прямо сприяло урбанізаційним процесам, зокрема розвитку міст у місцях розташування цукрових заводів, біржовій торгівлі цукром у Києві, банківській справі, зрештою сфері обслуговування у найбільших містах країни — Києві та Одесі.

¹⁴ Ідеться про Андрія Бернардовича Семадені, який ще 1930 р. укладав угоду з київською владою про аренду магазину, без сумніву, успадкованого від батька. Див.: «Шоколадный Семадени». Навіть у автора статті збереглося з 1965 р. сильне враження від анісових льодяників під назвою «кетті-босс» за рецептом Семадені, які тоді ще дивом виробляли.

Швейцарці діяли у галузях, що спиралися на попередні досягнення українців у землеробській колонізації. До того ж вони проявили ділову активність у всьому ланцюжку пов'язаних між собою різновидів діяльності у промисловості, сільському господарстві, міській сфері обслуговування.

Отже, ефект від їхньої діяльності був системний, а ще орієнтований на місцеве населення, яке мало змогу прилучитися до атрибутів європейської цивілізації. Це було тим більше важливо, що цих атрибутів насправді не було і вони не могли узятися нізвідки у Російській імперії, яка ще була зв'язана власними культурними традиціями (а це євразійська спадщина, зокрема диктат держави, безініціативність, безвідповідальність, обман). По суті, швейцарці, не рекламуючи себе, творили європейське середовище на теренах України. Тому не має вирішального значення, чи були швейцарські підприємці свідомі своєї місії перед Україною, якої тоді ще не існувало як суверенної держави. Вони заслуговують на визнання теперішніх українців за участь у поступі людської цивілізації своєї країни.

У деяких галузях діяльності швейцарці виявилися лідерами, як-от Я. Грегер і Б. Семадені, тому вони уособлювали впливи, що надходили в Україну з Європи. Про їхні імена сьогодні українцям нагадують, приміром, будівлі Національного банку України та київської фабрики «Roshen», згадки про них залишилися у творах письменників та поетів (О. Купріна, К. Паустовського, Ш. Шолом-Алейхема, І. Бабеля та інших). Швейцарці та їхні підприємства не зникли одразу після російської революції. Якимсь дивом один із синів Бернара Семадені пережив у Києві революцію і ще у радянський час займався батьківським бізнесом¹⁴. Засноване у селищі Шабо швейцарськими колоністами підприємство дотепер продовжує традиції європейського виноробства. Отже, можна стверджувати, що без швейцарців історія українських міст була б іншою.

References

- Hrytsa, S. Y., Dei, O. I., & M. H. Marchenko, eds. *Naimytski ta zarobitchanski pisni*. Kyiv: Naukova dumka, 1975.
- Moshenskyi, S. Z. *Finansovi tsenyri Ukrainy ta rynok tsinnykh paperiv industrialnoi epokhy*. London: Xlibris, 2014.
- Netrebskij V., & V. Sherstobitov. "Fankoni-Semadeni". *Odesskie izvestija*, 04.02.2017, <https://izvestiya.odessa.ua/uk/2017/03/07/semadeni-fankoni>.

Sartor, V. “Zhiznennyj uzal. Zernovoj jeksport Rossii v XIX — nachale XX v. Strukturnye osobennosti i prichiny zavisimosti jekonomiki Rosii”. In *Istorija Rossii. Jekonomika, politika, chelovek*, 226–232. Sankt-Peterburg, 2011.

Slobodian, L. R., Kovalenko, L. A., Perelyhina, L. S., & V. V. Yankovyč, “Naistarishomu kyivskomu mashynobudivnomu zavodu — 125 rokiv”, <https://kpi.ua/bilshovyk>.

“Shokoladnyj Semadeni”. *Interesnyj Kiev*, <https://www.interesniy.kiev.ua/ua/shokoladnyiy-semadeni/>.

Oleksandr Halenko

THE SWISS ON THE CROSSROADS OF EURASIA: A MICRO SUBJECT MATTER OF URBAN STUDIES FROM THE PERSPECTIVE OF UKRAINE’S NATIONAL HISTORY

Even though urban studies typically focus on microhistory, a sound macrohistorical perspective is essential. In terms of urbanization in Ukraine, this is the history of Ukraine. Given that the proclamation of an independent Ukrainian state in 1991 altered the subject of Ukrainian history, the article draws attention to the fact that Ukrainian historiography still requires a comprehensive revision of Ukrainian history. The sovereign Ukraine established a new subject of human history distinct from the Ukrainian people. It united the diverse population of the former Soviet province into one nation, and the Ukrainian people became the custodians of its sovereignty and cultural identity. Before independence, the only subject for Ukrainian history was the Ukrainian people, whose parameters were fluid. The new subject of Ukrainian history is the past inhabitants of the sovereign Ukrainian state’s territory. The new topic has significantly expanded spatial, temporal, and cultural dimensions that are nonetheless fixed. This article provides a view of Ukrainian history defined by this specific topic and evaluates the role of Swiss immigrants to Ukraine in the late nineteenth and early twentieth centuries from this perspective.

Long ago, Ukraine arose at a thriving crossroads of Eurasia, where three distinct civilizations coexisted. The Steppe belt has been inhabited by pastoral nomads since prehistoric times. The northern

coast of the Black Sea was home to colonies, provinces, and states founded by Mediterranean maritime nations interested in trade with nomads. The forest region, where sedentary Slavs resided, entered history when it became the center of the Rus' state.

The Mongol conquests of the thirteenth century initially incorporated Rus' and the coastal zone into the political system of the Eurasian Steppe. However, the decline of the Mongol Empire led to the military expansion of its sedentary subjects, followed by agricultural colonization that irreversibly transformed the steppe into the sown. The expansion of Lithuania and Poland, which eventually merged into a single Commonwealth, was greatly accelerated by Western Europe, in particular because it demanded provisions, possessed tools, such as the heavy plough, suitable for farming in the Steppe, and firearms that ensured military superiority over the steppe cavalry. The Ukrainian nation emerged within the Polish-Lithuanian Commonwealth and, as a key player in this process, was able to spread across the territories of all three zones.

As prominent agents of industrialization and westernization, the Swiss entrepreneurs who settled in Ukraine between the 19th and early 20th centuries earn a place of honor in Ukrainian history.

Keywords: subject of history, civilization, agricultural colonization, Ukraine, Swiss, entrepreneur.